

پرواز یک اسطوره از حماسه تا عرفان مقایسه داستان آب حیات، خضر و اسکندر در خوانش حماسی فردوسی در شاهنامه و خوانش عرفانی عطار در *الاهی نامه*

مهتری امینی ثانی*

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه آزاد اسلامی. واحد رودهن. ایران.

امیر حسین ماحوزی**

استادیار زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه پیام نور. ایران. (نویسنده مسؤول).

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۸/۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۰/۲۰

چکیده

آرزوی بی‌مرگی و داشتن عمر جاوید از آغاز زیست انسان بر پهنه هستی وجود داشته است. اهمیت این موضوع تا بدان جاست که در کهن‌ترین متن ادبی جهان، گیل‌گمش، درباره این آرزو سخن گفته شده است. داستان اسکندر و خضر و جست‌وجوی آنان برای یافتن آب زندگی نیز این مضمون را در برداشته است. البته در متن‌های مختلف ادبی، با توجه به گونه آن اثر، این داستان جلوه‌ها و خوانش‌های متفاوت داشته است. نگارندگان در این پژوهش به بررسی خوانش حماسی در *شاهنامه* فردوسی و خوانش عرفانی در *الاهی نامه* عطار پرداخته‌اند و تفاوت‌های آن را برشمرده‌اند.

کلیدواژه‌ها

آب حیات، خضر، اسکندر، خوانش حماسی فردوسی و خوانش عرفانی عطار، *شاهنامه*، *الاهی نامه*.

---

* mehriaminisani@gmail.com

** Ahmmahoozi@yahoo.com

مقدمه

آرزوی بی‌مرگی یکی از خواسته‌های انسانیت و قدمت آن به دیرینگی عمر بشر است. میل به جاودانگی و هراس از نیستی، همواره آدمی را بر آن داشته است، در داستان‌ها راهی به سوی نامیرایی بگشاید، زیرا آرزوهای بشر در اسطوره‌ها و افسانه‌ها تحقق می‌یابد. مایه اصلی جاودانگی در بیش‌تر افسانه‌ها چشمه زندگی و سرگذشت جویندگان آن و سفرهای دور و دراز برای دستیابی به آن در مرزهای ناشناخته ظلمت است؛ مضمونی اسطوره‌ای که بازتاب آن به‌گونه‌های مختلف در افسانه، حماسه و داستان‌های ملت‌های گوناگون آمده است. یکی از این افسانه‌ها داستان اسکندر و جست‌وجوی آب حیات است که دست‌کم «سه هزارسال پیش از پردازش داستان اسکندر از مضمون افسانه‌ای مذکور در حماسه بین‌النهرین، گیل‌گمش، بازگو شده است» (سرکراتی، ۱۳۸۵: ۲۸۷). فکر زندگانی جاوید در نهاد بشر شرقی به شکلی کامل در اسطوره آب حیات نهفته شده است. این افسانه هنوز در زندگی مردم و در تصنیف‌ها و ترانه‌های آن‌ها و باورهای عامیانه زنده است.

در کنار آب حیات دو شخصیت انسانی مطرح شده‌اند: خضر بهره‌مند از آب حیات و اسکندر ناکام از آن. درباره نام و نسب هر دو شخصیت خضر و اسکندر، بحث فراوان است. اسکندر شخصیتی تاریخیست که بیش‌تر در افسانه جایی برای خود یافته و خضر نامیست که در قرآن نیامده است و بر اساس آیه‌ای در ارتباط با داستان حضرت موسی و در کتاب‌های تفسیر بتفصیل از او یاد شده است. باید توجه داشت که درگذر زمان بسته به هدف هر شاعر یا نویسنده، بخشی از این داستان برجسته‌تر شده، بخش‌هایی نادیده گرفته شده و ویژگی‌هایی نیز به شکل تکراری بیان شده است. نگارندگان در این پژوهش برآنند که این داستان را از دیدگاه تاریخی - حماسی بر اساس شاهنامه و خوانش عرفانی بر اساس *الاهی‌نامه* عطار بررسی کنند.

درباره داستان پیش‌گفته پژوهش‌هایی بسیار انجام گرفته است. بسیاری از متن‌های تاریخی به گونه‌ای مفصل درباره زندگی و شخصیت اسکندر سخن گفته‌اند. اما نکته جالب توجه این است که افسانه آب حیوان در برخی از قدیمی‌ترین و معتبرترین روایت‌های *اسکندرنامه* ذکر نشده است و از طرف دیگر، نحوه پردازش و چگونگی بازگویی افسانه مورد نظر در آن دسته از منابعی که به این بخش پرداخته‌اند، یکسان نیست. هم‌چنین از نظر ساخت اساسی افسانه و حکمت مستتر در پیام رمزی آن، میان گونه‌های مختلف داستان تمایزی بسیار بچشم می‌آید. در روایت‌های یونانی داستان

اسکندر (با تصحیح انتقادی کارل مولر^۱ در سال ۱۸۷۷ و سپس به همت ویلهلم کرول^۲ در سال ۱۹۲۶ و آن‌گاه بر مبنای روایت مستقل^۳ دیگر از روی دست‌نویس کتاب‌خانه لیدن به‌وسیله هلموت فان تیل^۴ در سال ۱۹۷۴) حکایت چشمه آب حیات، ضمن نامه اسکندر به مادرش نقل شده است (همان: ۲۸۸).

در بررسی روایت‌های مختلف اسکندر درباره آب حیات به دوگانگی در شخصیت یابنده آب حیات برمی‌خوریم. در گزارش‌های قدیم‌تر، این شخص از هم‌راهان فرودست اسکندر است و حاصل زندگی جاوید جز غذایی دردناک برایش به ارمغان نیاورده است، اما در *اسکندرنامه‌های شرقی* از جمله *اسکندرنامه نظامی*، یابنده آب حیات خضر پیام‌بر است که حیات ابدی وی سراسر خرمی و سرسبزیست.

نخستین کسی که درباره لشکرکشی‌های اسکندر کتابی نوشت کالیستنس^۴ (۳۶۰-۳۲۸ پ.م) مؤرخ و فیلسوف یونانی و خواهرزاده ارسطو بود، اما چون از دعوی خدایی او انتقاد می‌کرد محکوم به مرگ شد. چهار قرن پس از این (میان ۲۰۰ پ.م و ۳۰۰ م) یکی از یونانیان مقیم مصر، اخبار و افسانه‌های جاری بر سرزبان‌ها را گردآوری کرد و با افزایش مطالبی اغراق‌آمیز همه را به‌عنوان شرح زندگی اسکندر و با نام کالیستنس منتشر کرد که بعدها او به کالیستنس دروغین معروف شد. این کتاب تا مدت‌ها سرچشمه داستان‌های مربوط به زندگی اسکندر بود و به زبان‌های لاتین و ارمنی نیز ترجمه شد. یکی از ترجمه‌های مهم آن کتاب به سریانی بود که احتمالاً در اواخر قرن‌های هفتم یا هشتم از روی متن ترجمه پهلوی صورت گرفته، اما از ترجمه پهلوی، اثری باقی نمانده است. این روایت سریانی بعدها در میان عربان راه یافت و با در آمیختن با قصه ذوالقرنین قرآنی مطالبی تازه به آن افزوده شد و رنگ و بوی اسلامی گرفت (صفا، ۱۳۸۹: ۹۰؛ مختاریان، ۱۳۹۲: ۱۲۹، محجوب، ۱۳۳۸: ۷۳۵).

چاپ قسمت‌هایی از داستان اسکندر از ترجمه‌ای قبطی، نشان می‌دهد که داستان برای مصریان مسیحی نیز شناخته شده بوده است. این داستان در قرن چهارم هجری از عربی به فارسی ترجمه شد و این ترجمه تقریباً اساس تمام *اسکندرنامه‌های* منشور و منظوم متعدد شد (افشار، ۱۳۴۳: ۲۸۵).

البته به‌طور حتم تحریرهایی دیگر نیز به عربی یا فارسی از این داستان وجود داشته که فردوسی از آن استفاده کرده است. این داستان هم‌چنان در ایران رواج داشته

^۱. Carl Muller

^۲. Wiljelm Carl

^۳. Helmuth von Til

^۴. Calistens

و هرچه پیش‌تر می‌رفته است، بیش‌تر رنگ ایرانی به خود گرفته است تا آن‌جا که در عهد صفویه به صورت کتابی مفصل درمی‌آید. این کتاب تا آن‌جا که مربوط به تسخیر ایران و کشته شدن داراست، مطابق با گفته‌های فردوسی و نظامیست و پس از آن مبتدل به افسانه می‌شود و به شرح عیاری‌ها و معجزه‌های عجیب و غریب بدل می‌گردد (محبوب، ۱۳۳۸: ۷۴۲).

در افسانه اسکندر، داستان رفتن اسکندر برای یافتن آب حیات و ناکام ماندنش در این راه یکی از مشهورترین افسانه‌هاییست که از طریق *اسکندرنامه‌ها* در سراسر جهان گسترش یافته است. برخی از مورخان متأخر که تاریخ فتوحات اسکندر را در ایران نوشته‌اند از آب حیات و جست‌وجوی اسکندر برای آن توجیهی تاریخی بدست می‌دهند، بدین‌صورت که «مرارت‌ها و سختی‌های اسکندر و سپاهیان او در راه حمله به ایران در کوه‌های هندوکش و قفقاز و پاراپامیزاد و بی‌آبی لشکریان و هوای مه‌آلود و تاریک منطقه، منشأ افسانه رفتن او به ظلمات و جست‌وجوی آب حیات شده است» (پیرنیا، ۱۳۶۲: ۱۶۸۷/۲).

کتاب‌هایی گوناگون از نویسندگان ایرانی در دست است که به‌نحوی به اسکندر یا خضر می‌پردازد، مانند: کتاب *تاریخ ایران باستان* از حسن پیرنیا (۱۳۶۲) بخصوص جلد دوم، شامل تمامی روایت‌ها و مطالب گردآوری شده است که مورخان یونان و روم درباره اسکندر مقدونی و کارهایش نوشته‌اند. دیگر اثر، کتاب *اسکندر در ادبیات ایران* از سید حسن صفوی (۱۳۶۴) است که بررسی جامع در این زمینه انجام داده است. *کارنامه سید دروغ* نگاه‌ی به شناخت اسکندر مغانی و اسکندر مقدونی از پوران فرخزاد (۱۳۷۶) جستاری نو در تفکیک دو اسکندر تاریخی و افسانه‌ای از یک‌دیگر است. هم‌چنین در زبان فارسی در هشت اثر به‌صورت نظم یا نثر به داستان زندگی او پرداخته شده است که عبارت است از: *اسکندرنامه نظامی* (۱۳۶۲)، *آیینة اسکندری* (دهلوی، ۱۹۷۱)، *خردنامه اسکندری* (جامی، ۱۳۷۸) و *اسکندرنامه منوچهر حکیم* (۱۳۲۷). هم‌چنین داستان اسکندر در *داراب‌نامه طرسوسی* (۱۳۵۶) و *شاهنامه فردوسی* (۱۳۸۸) و بسیاری کتاب‌های دیگر بیان شده است.

در این راستا مقاله‌هایی نیز وجود دارد که به بررسی مقایسه‌ای این داستان در روایت‌های مختلف می‌پردازد. سعید حسام‌پور (۱۳۸۹: ۶۱-۸۲) در مقاله‌ای با نام «سیمای اسکندر در آئینه‌های موج‌دار» به تفاوت‌ها و شباهت‌های *اسکندرنامه‌های منظوم و منثور* پرداخته است. «اسکندر و اسکندرنامه‌ها» از حسین رزم‌جو (۱۳۸۰: ۲۶۵-۲۸۲) تنها به بررسی چهره اسکندر در *شاهنامه* و *اسکندرنامه نظامی* پرداخته است. «اسکندر، ایران، نظامی» نیز مقاله‌ای از محمدحسین کرمی، (۱۳۸۳: ۱۳۱-۱۷۲) درباره سیمای شخصیت اسکندر در *اسکندرنامه* و *شاهنامه* است. هم‌چنین «تصویر اسکندر در *اسکندرنامه‌های*

فارسی دوره اسلامی» از مینو ساوثکیت (۱۳۹۳: ۱۵-۲۱)، ترجمه جواد دانش‌آرا موجود است که منابع خارجی را چون *حیات/اسکندر* به قلم کالیستنس دروغین و منابع حبشی، سریانی و مطالب مربوط به اسکندر به زبان عربی و ادبیات عامیانه بررسی کرده است. یکی دیگر از مقاله‌های جامع «افسانه آب حیات در *اسکندرنامه* نظامی و روایت‌های دیگر داستان اسکندر» از بهمن سرکاراتیست (۱۳۸۵: ۲۸۷-۳۰۰) که بسیار عالمانه به ریشه‌های اصلی داستان پرداخته است. در مورد خضر نیز تمام مفسران به نوعی در تفسیر آیه‌های سوره کهف به نام وی و ارتباطش با موسی از او سخن گفته‌اند و در لابه‌لای بیش‌تر کتاب‌های شاعران و بخصوص عارفان، او نمادی از راه‌نما و راه‌بر و آب حیات پنداشته شده است. مقاله‌هایی چون «خضر در ادب عامیانه» از محمد میرشکرایی (۱۳۸۲: ۲۹-۴۲) بررسی مفصل از باورهای عامیانه درباره اسکندر است.

با وجود این، تاکنون مقایسه این داستان و بررسی تفاوت‌های آن از دیدگاه دو خوانش متمایز و چرایی وجود این تفاوت‌ها انجام نشده است. هدف اصلی نگارندگان در پژوهش، بررسی مقایسه‌ای این داستان در *شاهنامه* فردوسی و *الاهی‌نامه* عطار است. پژوهندگان علاوه بر اشاره به تمایزهای موجود در دو اثر، به بررسی خوانش‌های متفاوت دو شاعر، خوانش حماسی در *شاهنامه* و خوانش عرفانی در *الاهی‌نامه* عطار، در ایجاد چنین تفاوت‌هایی پرداخته‌اند.

بحث و بررسی

۱- داستان آب حیات، اسکندر و خضر در *شاهنامه* فردوسی (خوانش حماسی)

داستان اسکندر سال‌ها پیش از فردوسی در میان مردم شهرت فراوان کسب کرده بود، به طوری که به گفته شاعر نام‌دار «فرخی سیستانی همگان از این کارنامه دروغ آگاه بودند و شاید همین شهرت بود که استاد سخن‌ور توس را ناگزیر بر آن داشت که این افسانه را برای نخستین بار به زبان فارسی بنظم درآورد و جزو *شاهنامه* خویش قرار دهد» (صفوی، ۱۳۶۴: ۱۲). فردوسی روایت‌های *شاهنامه* ابومنصوری را که مستند بر *خدای‌نامه* و روایت‌های پهلوی درباره اسکندر بوده است، به طور دقیق در کمال راستی و امانت در گفته‌های خود منعکس کرده است. «قرائن نشان می‌دهد که فردوسی داستان اسکندر را نه از *شاهنامه* ابومنصوری، بلکه از *اسکندرنامه*‌ای عربی که مدت‌ها پیش از فردوسی به فارسی برگردانده شده بود، برگرفته است. وجود واژه‌ها و عبارات‌های به نسبت فراوان عربی در این داستان را می‌توان دلیلی بر این مدعا دانست. اگرچه فردوسی در جای‌جای گزارش احوال اسکندر عبارتهایی حاکی از تقبیح اسکندر جسور و زیاده‌خواه

بیان می‌کند، اما در مجموع ستایش‌ها بر تقبیح‌ها می‌چربد» (کیوانی، ۱۳۹۰: ۱۰۰۲). فردوسی برای حفظ پیوستگی تاریخ ایران و خلأ میان هخامنشان و اشکانیان به نظم داستان اسکندر می‌پردازد، اما ترجیح می‌دهد که روایت‌های ایرانی مربوط به اسکندر را بنظم درآورد و از گزافه‌ها و سخنان دور از عقل اصل داستان بکاهد.

در خلاصه داستان باید گفت: اسکندر در جست‌وجوی آب زندگی، گرد جهان می‌گردد و رنج‌هایی فراوان را بر خود و سپاهیان هموار می‌سازد. او سرانجام شارستانی می‌یابد که مردمش نشان از چشمه زندگی می‌دهند. اسکندر از سپاهیان خود آنان را که شکیباترند، برمی‌گزیند و چهل روز آذوقه فراهم می‌آورد و به راه‌نمایی خضر که پیش‌رو سپاه است، دو روز و دو شب راه می‌سپارند تا این‌که روز سوم در اندرون تاریکی بر سر دوراهی می‌رسند. ناگهان خضر از چشم اسکندر گم می‌شود و به چشمه زندگی دست می‌یابد، سر و تن در آب می‌شوید و زندگی جاوید می‌یابد، اما اسکندر با آن همه رنج ناکام می‌ماند. او در مسیر جدا افتاده خود از خضر کوهی می‌بیند و در آن‌جا با اسرافیل روبه‌رو می‌شود و اسرافیل از مرگ او سخن می‌گوید که بزودی رخ خواهد داد. اسکندر به ظلمات می‌رسد، اما چون شایستگی ندارد به آب حیات و غوطه‌وری در آن که نشان زندگی نو و حیات تازه است، دست نمی‌یابد.

۲- داستان آب حیات، اسکندر و خضر در *الاهی‌نامه عطار* (خوانش عرفانی)

در *مثنوی‌های عطار آب حیات*، آب زندگی یا زندگانی، آب حیوان و چشمه خضر به شکل‌های مختلف تلمیحی، تشبیهی و استعاری آمده است، اما تنها در مقاله سیزدهم *الاهی‌نامه* در روایتی این داستان را بتفصیل بیان می‌دارد. در این مقاله چندین بار به شیوه‌های مختلف، از اسکندر و جست‌وجوی آب حیات یاد می‌شود. برای مثال، در همان آغاز مقاله در جواب پدر به پسر که او را برای طلب آب حیات سرزنش می‌کند، داستانی از اسکندر نقل می‌شود که خواهان دیدار پیربست که از او حکمت آموزد، اما پیر به درگاه او نمی‌آید و اسکندر را «بنده بنده خود» می‌خواند، زیرا که طالب آب حیات است که نشان «امل» است و کشورگشایی که نشان «حرص» است و این هر دو بنده پیر شده‌اند، درحالی‌که اسکندر اسیر آنهاست. در این داستان اسکندر با ذوالقرنین یکی دانسته می‌شود (عطار، ۱۳۸۷: ۲۶۹).

اما آنچه در این پژوهش مورد نظر است داستانی مستقل است با نام «اسکندر و وفات او» در مقاله چهاردهم *الاهی‌نامه* و در پاسخ‌های پدر به فرزند که طالب آب حیات است. عطار در این داستان به‌ماجرای رفتن اسکندر در طلب آب حیات اشاره می‌کند. به

گفته پژوهنده‌ای «اصل این افسانه درباره اسکندر جایی دیده نشده است» (اشرف‌زاده، ۱۳۷۳: ۱۹۷). اگرچه داستان ذکر شده در *الاهی‌نامه عطار* هیچ شباهتی با *اسکندرنامه‌های* موجود ندارد، مطابق با سخن عطار، این داستان پرآوازه بوده است: چ‌را با تو کنم این قصه تکرار که این قصه شنودستی تو صدبار (عطار، ۱۳۸۷: ۲۸۳)

خلاصه داستان از این قرار است: روزی اسکندر در کتابی دریافت که آب حیات باعث زندگانی جاوید می‌شود. هم‌چنین او آگاه شد که سرمه‌دان و طبلی بزرگ هست که هرگاه به مرض و درد قولنج دچار شود، اگر بر طبل دست زند، بیماریش بسرعت خوب خواهد شد و اگر هم از سرمه‌دان یک میل بر چشمش بکشد، رازهای تمام فرش تا عرش در مقابلش عیان می‌شود. اسکندر به جست‌وجو پرداخت تا این‌که با نشانی‌هایی که در دست داشت کوهی را یافت. آن را شکافت و پس از ده روز و ده شب خانه‌ای در آن بدید. اسکندر چون در خانه را گشود، سرمه‌دان و طبلی در آن یافت، اما وقتی به طبل و سرمه‌دان رسید، طبل را یکی از سرهنگان وی برداشت. هم‌زمان با دست زدن به طبل، بادی از سرهنگ خارج شد. او برای حفظ آبروی خود، طبل را پاره کرد. اسکندر از روی پرده‌پوشی چیزی نگفت و برفتن خویش در طلب آب حیات ادامه داد. او پس از دیدن یاقوتی درخشان که نورش برای رهبری مورچگان بود، از ظلمات بیرون آمد و از آن‌جا راه بابل را بشتاب پیش گرفت و درد قولنج او را بی‌تاب کرد. حکیم به او گفت: اگر آن طبل هرمس را نزد خویش حفظ می‌کردی، دیگر این درد در تو نمی‌ماند. سپس رازهایی را از آب حیات برایش فاش کرد تا اسکندر با آرامش، تن به مرگ دهد.

۳- نمادهای بکار رفته در داستان و مقایسه آن در دو خوانش حماسی و عرفانی

هر دو شاعر به سبب زیرساخت خاص تصویرسازی که ریشه در اسطوره و تأویل عرفانی دارد، از نماد در آثار خود بهره‌مند هستند. ارائه تصویری نمادین از اشیای طبیعی در کار دو شاعر دیده می‌شود. «طبیعت بهترین دست‌مایه و غنی‌ترین منبع‌ها را برای نمادپردازی در اختیار شاعران و نویسندگان نهاده است» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۱۹۲) و سرچشمه بسیاری از نمادهای ادبی، باورها و اسطوره‌های ملی یک قوم است. «این نمادها برخاسته از بطن تجربه‌های آیینی، تاریخی و سنتی آن قوم است و در نزد همه افراد آن قوم مفهومی مشترک دارد. شاعران با چنگ زدن به عناصر تاریخ و اسطوره و افسانه‌های ملی به تجربه‌های شعری خویش عمق می‌بخشند» (همان: ۱۹۱). می‌دانیم که تصویرها، نمادها و اسطوره‌ها پاسخ‌گوی نیاز انسان است و وظیفه‌ای خاص را انجام می‌دهد، به‌عبارتی

روشن تر «آشکار کردن پنهان ترین ویژگی های وجود» وظیفه آن هاست (الیاده،^۱ ۱۳۹۱: ۱۳). حماسه و عرفان، دو عرصه ناپیدا کرانه است که زمینه های مشترک بسیار دارد. رازآلود، رمزآمیز بودن و نمادپردازی از جمله این مشترکات است. این داستان اگرچه از دو منبع کاملاً متمایز انتخاب شده است، همان گونه که خاصیت بیان داستان های اسطوره ایست، نمادهایی مشترک را از ناخودآگاه جمعی با خود دارد که برخی از مهم ترین آن ها پس از این خواهد آمد.

۳-۱- آب

چشمه «از دیرباز میان آب و نمادپردازی پیوندی دیرینه وجود داشته است. معنی نمادین آب را در سه مضمون اصلی می توان یافت: حیات، وسیله تزکیه و مرکز زندگی دوباره» (شوالیه - گبران،^۲ ۱۳۸۸: ۳). آب آشنا ترین نماد برای مفهوم زندگیست؛ آن «نمادی از آغاز و پایان حیات مادی و رمزی از باروری و زایایی بی توقف زندگی نیز هست. غوطه زدن در آب، رمز تجدید حیات کامل و زایش نو است» (قائمی و دیگران، ۱۳۸۸: ۵۳). در شاهنامه به هر سه مضمون رایج نمادپردازی آب اشاره شده است: آب حیات، تزکیه و زندگی دوباره یافتن، اما در *الاهی نامه* بیش تر به آب حیات و زندگی دوباره در قالب تعبیر نوشیدن آب و تبدیل به خورشید شدن تأکید شده است. در این داستان به غوطه وری در آب اشاره نشده و نامی از خضر نیامده است، اما به قرار گرفتن او در ظلمات اشاره می شود که به نوعی همان در آب فرورفتن است. البته اسکندر نمی تواند راه را بپایان رساند.

در *شاهنامه* ابتدا به توصیف مکان آب حیوان و سپس به دو ویژگی آب اشاره می شود: بی مرگی و غسل در آن و ریزش گناهان:

یکی آب گیر است از آن روی شهر	کزان آب کس را ندیدیم بهر
که خورشید تابان چو آن جا رسید	بدان ژرف دریا شود ناپدید ...
چنین گفت روشن دل پر خرد	که هرک آب حیوان خورد کی مُرد
ز فردوس دارد مـرآن چشمه راه	بشوید بران تن بریزد گناه

(فردوسی، ۱۳۸۸: ۹۱/۶)

و در نهایت خضر به آب زندگی دست می یابد و در آن سر و تن می شوید. فرو رفتن در آب نمادی از مرگ و رستاخیز دوباره است:

بر آن آب روشن سر و تن بشست   نگاه دار جز پاک یزدان نجست

(همان: ۹۳/۶)

^۱. Mircea Eliade

^۲. Jean Chevalier – Alain Gheebant

در داستان عطار با توجه به این که پسر، آب حیات عرفانی را که سرچشمه عشق، محبت و فیض الاهیست طلب نمی کند و تنها طالب عمر جاوید است، از نگاهی نو به داستان نگریسته شده است. در این داستان جز به سرهنگی از هم‌راهان اسکندر اشاره نمی شود و نامی از خضر هم نیست. آب حیات در داستان عطار و رسیدن به آن، نماد دانش است که به نوعی نام بدست آوردن است و از این طریق به جاودانگی دست یافتن:

اگر بنمایدت آن علم صورت   بیایی آب حیوان بی کدورت
بدان علم حق و بر علم آن کار   چو دانستی بمیر آزاد و هشیار
بدانست او به نور عقل هشیار   که هست آن آب علم کشف اسرار
(عطار، ۱۳۸۷: ۲۸۳)

۲-۳- فرو رفتن خورشید و بر آمدن دوباره آن

«اسکندر ذوالقرنین در یاد مردمان و ادب داستانی ایرانی و ترکی و عربی و ... به صورت خیال انگیز انسانی مثل اعلاى نوع دوستی و فرزانیگی و جوان مردی و کرامت نقش بسته است» (ستاری، ۱۳۸۴: ۹۴). این که این همه نیکویی به مهاجمی چون اسکندر نسبت داده شده است، شاید برخاسته از آن جا باشد که او را با ایزد مهر یکی دانسته اند. «داستان اسکندر چنان با مهر آمیخته شده بود که در برهان قاطع آمده است که نام مادر او [اسکندر] ناهید بود و بعضی گویند اسکندر پیغمبر شد. در یک نوشته سریانی چنین آمده است: و چون دارا اسکندر را دید بر او نماز برد، چون باور داشت که اسکندر مهر خداوند است و فرود آمده است که به ایرانیان یاری دهد، چون جامه او مانند خدایان بود و تاجی که بر سرش نهاده بود با پرتو نور می درخشید» (مقدم، ۱۳۸۵: ۸۶-۸۷). جلال ستاری نیز اسکندر ذوالقرنین را قهرمانی خورشیدی، اما ناکام روا می داند. در دیدگاه او خورشید نماد دروازه بی مرگیست و اسکندر در اقصای عالم، جویای اکسیر یا آب حیات است و در طلب آب حیات تا ظلمات می رود (ستاری، ۱۳۸۴: ۹۴-۹۵). در افسانه های زندگی او آمده است که تا محل پنهان شدن خورشید در چشمه ای می رود، اما به دلیل نداشتن معرفت نمی تواند که به توفیق جاودانگی دست یابد.

یکی از معنی های واژه «قرن» در واژه ذوالقرنین «شاخ» است و شاخ، رمز پرتو خورشید است. اسکندر یونانی که در طلب آب چشمه حیوان به ظلمات می رود خورشیدیست. آفتاب چون به مغرب می رسد، فرومی شود و سپس برمی آید، اسکندر نیز پی سپر خورشید است (همان: ۱۰۲) که در شاهنامه به این ویژگی خورشید اشاره می شود:

یکی آب گیر است از آن روی شهر   کزان آب کس را ندیدیم بهر
که خورشید تابان چو آن جا رسید   بدان ژرف دریا شود ناپدید
(فردوسی، ۱۳۸۸: ۹۱/۶)

در رمزپردازی‌های مربوط به خورشید، غوطه‌ور شدن شبانه خورشید در دریا و آب و برآمدن صبح‌گاه او از آن، رمز نوزایی و تولد دوباره تلقی می‌شود، زیرا آب متضمن تجدید حیات و ولادتی نو است و خورشید در رمزپردازی‌های آیینی برای فرایند مردن پیش از مرگ و حیات دوباره بکار رفته است، چنان‌که در اساطیر مصر «ققنوس شکل شخصیت یافته خورشید در حال طلوع تصور شده است. در اساطیر هند نیز سفر خورشید که به هنگام سپیده‌دم به شکل دختری جوان نمودار می‌شود، از درون آب آغاز می‌گردد و در اساطیر مصر مردگان در سفر شبانه خورشید او را همراهی می‌کنند و در زورق رع^۱ در جهان زیرین بسر می‌برند تا آن‌که خورشید هر روز صبح زاده شود و شام‌گاه بمیرد» (زمردی، ۱۳۸۸: ۵۲). در *الاهی‌نامه* نیز گویا عطار به پیوند اسکندر و خورشید و آب حیات نظر داشته و گفته است: در تمام این موارد رازآموزی خورشید خاطر نشان شده است و این به معنی مرگ آیینی و مردن پیش از مرگ است که در ادبیات ما رواج یافته است (همان: ۳۵).

در *شاهنامه* خورشید در چشمه آب حیات ناپدید می‌شود:

چو خورشید تابان بدان جا رسید   بر آن ژرف‌دریا شود نا پدید
پس چشمه در، تیره گردد جهان   شود آشکارای گیتی نهان
(فردوسی، ۱۳۸۸: ۹۱/۶)

کسی کز وی خورد خورشید گردد   بقای عمر او جاوید گردد
(عطار، ۱۳۸۷: ۲۸۳)

۳-۳- کوه

کوه رمز محور کیهانیست که زمین را به آسمان می‌پیوندد و نماد قدرت خدایان نیز محسوب می‌شود. بر این بنیان، نمادگرایی کوه چند وجهیست و از طریق ارتفاع و مرکز آن بررسی می‌شود. از دید ارتفاع و قایم بودن آن و نزدیکی به آسمان با نمادگرایی ماورا مشترک می‌شود. از سوی دیگر، با توجه به این‌که کوه جای‌گاه مظاهر الهی بوده است، با نمادگرایی ظهور پیوند می‌یابد. بدین ترتیب کوه ملتقای آسمان و زمین، جای‌گاه خدایان و غایت عروج بشر است (شوالیه-گربران، ۱۳۸۵: ۶۳۶).

اعتقاد به وجود شعور و حیات در کوه، هم‌چون سایر پدیده‌های طبیعی در افسانه‌ها و اساطیر نمایان است. در *شاهنامه* پس از آن‌که اسکندر از خضر جدا می‌شود به کوهی می‌رسد که در آن پرندگانی سخن‌گو هستند و با او سخنانی پندآموز می‌گویند و در

^۱. Ra

همین جاست که در پاسخ مرغان که از او می‌پرسند در شهر تو چه کسانی در کوه ساکنند، اسکندر پاسخ می‌گوید که مردان پاک برای پرستش خدا در کوه ساکن می‌شوند و به‌نوعی ارتباط کوه را با خداوند و مردان خدا باز می‌گوید و سپس در ادامه به آواز کوه و سخن‌گویی آن اشاره دارد (فردوسی، ۱۳۸۸: ۹۴-۹۶). افزون بر این، اسکندر در کوهی با اسرافیل روبه‌رو می‌شود که این دیدار نیز نشان‌دهنده تجسم و حضور قدرت‌های معنوی در کوه است:

سکندر سوی روشنائی رسید یکی برشده کوه رخسند دید
زده بر سر کوه خارا عمود سرش تا به ابر اندر از چوب عود
(همان: ۹۴-۹۳/۶)

در *الاهی‌نامه* عطار نماد کوه نه با سخن‌گویی بلکه خود را با رمزواره غار نشان می‌دهد که با ورود اسکندر به آن نوعی تحول در او ایجاد می‌شود، یعنی همان فرورفتن و برآمدن که بازتاب نوعی مرگ و دوباره‌زاییست (عطار، ۱۳۸۷: ۲۸۳). در هر دو اثر پیش‌بینی مرگ اسکندر در کوه انجام می‌شود.

۳-۴- طبل و سرمه‌دان

در داستان اسکندر در *شاهنامه* از طبل و سرمه‌دان سخن بمیان نیامده است و شاید بتوان گفت که در نسخه‌های دیگر *اسکندرنامه* نیز از این دو نامی نیست، اما در اثر عطار با توجه به بُعد عرفانی و تأویلی که مد نظر عطار است از منبعی استفاده کرده است که او را به مقصود برساند. هرمس حکیم که در *الاهی‌نامه* عطار طبل و سرمه‌دان بدو منسوب است، به‌همراه آب حیات که سه گانه‌ای را شکل می‌دهد، با لقب هرمس مثلث‌النعمه سازگاری دارد که معمولاً علوم عالم را بدو نسبت می‌دهند. ظاهراً چنین شخصیت‌هایی کامل که به علم‌الادیان و علم‌الابدان و قوت مجهز باشند، آرزو و الگوی همه بوده‌اند. در *شاهنامه* نیز جمشید هم شهریار است و هم موبد و بر اساس *اوستا* نیز دارای سه فره با سه جلوه است: یکی فره ایزدی (موبدی) که نهایتاً به مهر می‌رسد، فره شاهی که به فریدون و فره پهلوانی که به گرشاسپ منتقل می‌شود. در مهر یشتم مهر نه تنها وظایفی در زمینه برکت‌بخشی بر عهده دارد، ایزدی جنگاور و نیز مراقب پیمان‌هاست. هرمس نام خدایی یونانیست که پیام‌رسانی ایزدان را برعهده دارد. در تمدن مصر عصر هلنی، هرمس با خدای مصری توٲ^۱ یکی شمرده شد که خدای طب و حکمت بوده است. در سنت اشراقیان و نوشته‌های اسلامی به تأثیر صابئان حران از او اشاره شده است و هرمس با ادریس پیامبر تطبیق داده شده و از بنیادگذاران علم و

^۱. Thoth

حکمت بشمار رفته است (موحد، ۱۳۸۴: ۱۳۷). در سه قرن نخستین میلادی، رشته آثاری نیم‌گنوسی در مصر زیر نام هرمتوسی بوجود آمد که آن‌ها را به شخصی افسانه‌ای به نام هرمتوس تریس مگیستوس^۱ نسبت می‌دادند (ویو،^۲ ۱۳۷۵: ۱۰۲). آثار وی انباشته از برداشت‌های جادویی، نجومی و کیمیاگریست. جالب است که ایزد توت در معنی «سه بار بس بزرگ» است که یونانیان آن را به تریس مگیستوس برگرداندند. این ایزد دارای دانش و خرد کامل است و حساب و هندسه و ستاره‌شناسی، جادو و پزشکی و موسیقی و آلات موسیقی بادی و سازهای زهی و نگارش را بدو نسبت می‌دهند. در داستان عطار این ریشه اسطوره‌ای خودنمایی می‌کند و در هنگام مرگ اسکندر، سازنده طبل «هرمز» گفته می‌شود که بی‌ارتباط با نام ایزد ایرانیان نیست و بی‌توجهی به آن، این مصیبت را برای اسکندر ببار آورده است:

بیامد گفت مر شاه جهان را   که آن طبلی که هرمز سازد آن را
چو تو در دست ناهلان نهادی   به دست این چنین علت فتادی
(عطار، ۱۳۸۷: ۲۸۴)

ادریس پیغمبر نیز هم نبی و هم پادشاه و هم حکیم است و به سبب همین سه فضیلت، یونانیان او را هرمتوس تریس مگیستوس یا سه نعمت می‌گفتند. در این جا طبل به نوعی اسباب و رمز پزشکی و علم‌الابدان است. هنوز هم شواهدی از طبابت با موسیقی در سنت‌های مردم ایران هست یا بومیان قبیله‌های افریقایی و ... با نواختن طبل و موسیقی به پزشکی یا همان زدن و جنگ با امراض می‌پردازند. در خود داستان هم، هنگام مرگ اسکندر به این امر که اگر طبل را ازدست نمی‌دادی علاج می‌یافتی، اشاراتی شده است. ظاهراً سرمه‌دان عطار هم سرمه دین است که چشم جان انسان را بصیرت می‌بخشد.

۳-۵- وجود مهره (گوهر مقدس) در داستان

فتیش^۳ به معنی شیء مقدس «واژه‌ای پرتغالی به معنی سحر و افسون است. دریانوردان پرتغالی در قرن شانزده در سواحل غربی آفریقا متوجه شدند که سیاه‌پوستان آن نواحی نسبت به برخی اشیاء مانند سنگ، چوب، فلزات احترام روحانی خاص دارند و آن‌ها را مقدس می‌دانند. پرتغالی‌ها به زبان خود آن‌ها را فیتیش نامیدند» (صفی‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۰۱). مهره به‌عنوان یکی از مظاهر فیتیشیزم قلمداد می‌شود. می‌توان برای کاربرد مهره انواعی به شرح زیر یاد کرد:

^۱. Hermes Tris - megistus

^۲. J., Vieu

^۳. Fetish

۳-۵-۱- بازشناسی نسبی به سبب مهره: داستان رستم و سهراب و مهره‌ای که رستم به تهمینه می‌دهد و هم‌چنین در داستان همای هنگامی که دارا را در آب رها می‌سازند، مهره‌ای گران‌بها بر بازوی وی می‌بندند و بعدها نیز از طریق همین مهره یک‌دیگر را بازمی‌شناسند.

۳-۵-۲- مهره در مان‌بخش: در داستان کی خسرو با مهره‌ای روبه‌رو می‌شویم که خاصیتی شفابخش دارد و هنگامی که گسته‌م در آخرین نبرد ایران و توران زخمی و نالان بر زمین افتاده است، کی خسرو مهره در مان‌بخش را بر بازوی چپ وی می‌بندد و او سلامتی خود را بازمی‌یابد. این مهره اگرچه میراث کی خسرو از هوشنگ، تهمورث و جمشید است که بر بازوی خود بسته، در دوره هیچ پادشاهی، نامی از آن برده نمی‌شود، گویی علاوه بر مهره، شخص بکارگیرنده نیز باید ویژه و یگانه باشد.

۳-۵-۳- مهره گوهر روشن‌گر؛ راه‌نما؛ آب‌یاب سرزمین ظلمات
این مهره در افسانه‌های اسکندر در روایت‌های مختلف آب حیات ذکر شده است. مثلاً در روایت حبشی ترجمه‌شده به زبان انگلیسی آمده است که: «پادشاه سرزمین ظلمات سنگی به اسکندر می‌دهد که آدم ابوالبشر آن را از بهشت با خود آورده بود و آن سنگ در تاریکی راه‌گشای اسکندر بود» (سرکاراتی، ۱۳۸۵: ۲۹۳).

در *قصص الانبیای نیشابوری*، در داستان اسکندر آمده است: «ذوالقرنین در طلب زندگانی جاوید بود. به او گفتند: مرخدای تعالی را چشمه‌ایست از پس کوه قاف به تاریکی اندر ... ذوالقرنین قصد رفتن کرد و خضر را، علیه‌السلام، مقدمه لشکر کرد. گوهری بدو داد و گفت چون از لشکر جدا مانی، این گوهر را به زمین نه تا روشنایی دهد» (نیشابوری، ۱۳۴۰: ۳۳۰-۳۳۱).

در روایت اسکندر در *داراب‌نامه طرسوسی* نیز که بیش‌تر بر بنیاد روایت‌های ایرانی نهاده شده است، در مسیر آب حیات به هم‌راهی خضر، اسکندر پرنده‌ای می‌بیند که نزد او بر سر سنگی بر زمین می‌نشیند و به او سلام می‌دهد و با او سخن می‌گوید. «اسکندر چون آن مرغ را دید عجب داشت و گفت تو چه مرغی؟ مرغ گفت: بدان که مرا سیمرغ خوانند و تباران و جدان من این جا مأوا داشته‌اند. ای اسکندر! در من نگر تا عجایب بینی. این بگفت و از قفای خود گوهری بیرون کرد و در کنار اسکندر انداخت به بزرگی چند اناری و گفت: ای اسکندر! این را با خویشتن دار تا هرکجا که روی، ظفر یابی» (طرسوسی، ۱۳۵۶: ۵۷۶/۱).

در داستان نظامی نیز این مهره و گوهر آب‌یاب وجود دارد و آن را اسکندر به خضر می‌دهد:

یکی گوهرش داد کاندز مغاک   به آب آزمودن شدی تابناک
(نظامی، ۱۳۶۲: ۹۶۰)

در شاهنامه با دو مهره روبه‌رویییم که یکی را اسکندر خود برمی‌دارد و دیگری را به خضر می‌دهد با همان خاصیت روشنایی و آبیایی:

دو مهره است با من که چون آفتاب   بتابد شب تیره چون بیند آب
یکی زان تو برگیر و در پیش باش   نگه‌بان جان و تن خویش باش
دگر مهره باشد مرا شمع راه   به‌تاریکی اندر شویم با سپاه
(فردوسی، ۱۳۸۸: ۹۱/۶)

اما نکته جالب این‌جاست که در داستان عطار مهره به شکل یاقوت است و نه در خدمت اسکندر، که برای راه یافتن موران به این سرزمین ظلمانی کارکرد دارد. گویی این بخش برای عطار که ابعاد مختلف راه‌نمایی و راه‌گم‌کردگان در پیش رویش است، کارایی بیش‌تر دارد و انتخاب این خوانش بیش‌تر با اهداف او نزدیک است:

پدید آمد قوی یک پاره یاقوت   که بودی از لطافت روح را قوت
(عطار، ۱۳۸۷: ۲۸۳)

۴- خوانش فردوسی و عطار از داستان اسکندر در یک نگاه

فرایند اخذ معنا از متن‌ها را خوانش یا تأویل می‌نامیم. خوانش ما را به شبکه‌ای از روابط متنی وارد می‌کند. «تأویل کردن یک متن، کشف کردن معنا یا معنی‌های آن در واقع ردیابی همین روابط است. بنابراین خوانش به‌صورت روندی از حرکت در میان متن‌ها در می‌آید. معنا نیز چیزی می‌شود که میان یک متن و همه دیگر متن‌های مورد اشاره و در پیوند با آن موجودیت می‌یابد و با این برون‌روی از متن مستقل و ورود به شبکه‌ای از مناسبات متنیست که متن بینامتن می‌شود» (آلن،^۱ ۱۳۹۲: ۱۲). بنابراین روایت یک راوی از داستان، انعکاسی مستقیم است از خوانش وی از داستان.

اسطوره و حماسه در اندیشه فردوسی و در پرتو اصول و قواعدی که او برای فهم و تأویل آن‌ها بدست می‌دهد «به‌مثابه اموری معقول و خردپذیر جلوه می‌کند. فردوسی در دیباچه شاهنامه قواعد خوانش این متن و اصول حاکم بر آن را نشان می‌دهد که نوعی جهان‌بینی عقلانیست که معنا و مفهوم می‌یابد و از آن سرچشمه می‌گیرد. وقایع، امور و حادثه‌ها در شاهنامه با خرد مطابقت دارد، یعنی در حدود و ثغور تجربه عام بشری و در دسترس، یعنی در حوزه عقل سلیم و براحتی تأویل‌پذیر است» (همدانی، ۱۳۸۸: ۱۳۸). اسطوره‌ها مبنای باورها و استنباط‌های انسان و در «متن زندگی فردی و اجتماعی او بوده،

^۱ Graham Allen

اما در دوره‌های بعد اسطوره‌ها به تأثیر از نگاه خردمدارتر و تعقلی انسان جنبه باورشناختی و مینوی خود را از دست داده است» (آیدنلو، ۱۳۸۸: ۲۷) و به تعبیری انسان در طی حرکت خود به سمت عقل‌باوری، از اسطوره‌باوری به اسطوره‌پیرایی رسیده است. این روند اسطوره‌پیرای در تاریخ فرهنگ ایران در شاهنامه نمایان شده است:

تو این را دروغ و فسانه‌ماندگان به یکسان روشن زمانه‌ماندگان
از هر چه اندر خورد با خورد دگر بر ره رمز معنی‌برد
(فردوسی، ۱۳۸۸: ۱۳۸-۱۴)

این فهم هم‌دلانه در شاهنامه یعنی فروکاستن و تحلیل رمزگونه و غیر معقول اموری که مطابق خرد و در حدود آن است، در خوانش روایت‌های شاهنامه، بویژه آن دسته از روایت‌هایی که به امور نامعقول اسطوره‌ای و بیرون از ساحت تجربه عام و معمول بشری اشاره دارد، بیش‌تر خودنمایی می‌کند. در این جا «اصل راه‌نما خریدست که معنا و حقیقت امور را از کمون به ظهور می‌آورد» (همدانی، ۱۳۸۸: ۱۴۱).

از سوی دیگر، با این که فردوسی به روایت‌های سنتی پیش از خود وفادار است و راوی امانت‌دار است، «زمان او دیگر ظرفی مناسب برای باورهای کهن نیست. از این‌رو ناخواسته به تصرف در برخی از صحنه‌ها و سازگار ساختن با شرایط زمان گرایش دارد و در حالی که بن‌مایه‌های اساطیری بکاررفته در بخش حماسی و تاریخی شاهنامه ریشه در باورهای مقدس دارد و برخاسته از رفتارهای جمعی و تصویری عینی از تجربه جمعیت نه فردی، اما «در حماسه زبان بیان‌گر فکر منطقی می‌شود و شخصیت‌های داستانی با آن که برخاسته از باورهای اسطوره‌ایست، به زمان واقعی وابستگی پیدا می‌کند و البته اگرچه این داستان‌ها ردپای تاریخی دارد، تأثیر تاریخی یا زمان تاریخی آن‌ها منحصر به دوره‌ای خاص نیست» (مختاریان، ۱۳۹۲: ۳۸-۳۹).

این تغییر در زبان و تأثیر آن در نوع خوانش، همان چیز است که دو سه قرن بعد در آثار عطار خودنمایی می‌کند، یعنی تغییر ظرف زمان را و دگرگونی در بیان باورها و اندیشه‌ها می‌طلبد. در عرفان با عبور از کلمه به سوی معنی و رسیدن از معنی به کلمه دیگر است که سفرهای روحانی عارفان شکل می‌گیرد. آنان با استفاده «از زبان و قلمرو واژگان و به یاری تأمل در واژه‌ها به سفر در عوالم روحانی پرداخته‌اند» (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۹۲: ۱۰۳).

روحي که تجربه عرفانی را از سر گذرانده است، امور محسوس و خیالی را به نماد تبدیل می‌کند و گاه تمثیل‌های عرفانی و سپس این نمادها را به وضعیتی باز می‌گرداند که موجب شکوفایی و پدید آمدن آن‌ها می‌شود. «بنابراین دور هرمنوتیکی با تبدیل امور پدیداری به مجموعه‌ای از رموزها و نمادها آغاز می‌شود و ارجاع این نمادها به حقایق سرنمونی در سلسله مراتب بالای هستی پایان می‌پذیرد» (همدانی، ۱۳۸۸: ۱۴۳).

این اصل و مبدأ را عطار به عالم معنا و دریای جان و معرفت تعبیر کرده است که با بیان تمثیلی ارائه می‌شود. «صورت روایت عیناً با اندیشه اصلی (درون‌مایه) منطبق و قابل قیاس است» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۲۶۳). از منظر عطار آن چه مهم است نه سیر تاریخی و روی داده‌ها در «چارچوب جهان‌پدیداری، بلکه روی داده‌های باطنی و اشراقیست که در ساحت تجربه عرفانی رخ می‌دهد و عارف و حکیم برخوردار از تأله آن‌ها را فرازمانی و فراتاریخی می‌داند» (همدانی، ۱۳۸۸: ۱۴۴).

عطار چون هر عارفی رمزپرداز در خوانش خود از متن‌های پیشین می‌کوشد که سخن را به تناسب نیاز معنوی خود تفسیر و تأویل کند. اگر در خوانش فردوسی هرچه با خرد نمی‌خواند و به رمز می‌گراید، باز از چشم‌انداز خرد تأویل‌پذیر است. در شعر عطار سفر از معنی در معنیست. می‌توان گفت که میان تجربه صوفی و زبان او رابطه‌ای استوار وجود دارد و هم از این طریق می‌توان دریافت که «راه یافتن به جهان عارف جز از تحلیل ساختارهای زبان او و ژرف‌کاوی در زوایای معانی اولی و معانی ثانوی موجود در ذهن او امکان‌پذیر نیست» (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۹۲: ۵۵۳). در خوانش عطار با نوعی تأویل سر و کار داریم که در پرتو تجربه زیسته خواننده و تنها با توجه به آن معنا می‌یابد. نوعی «هرمنوتیک و نظریه تأویلی رادیکال که در آن خواننده متن و قصد و نیت او ملاک کشف و درک معنای متن است و ساختارها و قراردادهای زبانی و تاریخی متن تعیین‌کننده نهایی معنای متن نیست. هر تأویل در هر بافتی، نوعی بازگرداندن امور به اصل و مبدأ آن است» (همدانی، ۱۳۸۸: ۱۴۲).

جدول پیش رو چکیده‌ایست از داستان اسکندر در خوانش فردوسی و عطار و تفاوت‌های میان آن دو. در داستان شاهنامه بخش‌هایی چون وجود پیرمرد به‌نوعی با خضر هم‌خوانی دارد. هم‌چنین در داستان نقل‌شده از شاهنامه، بر اسب سوار شدن و پرندگان سخن‌گو وجود دارد، اما در داستان نقل‌شده عطار بیش‌تر با خردمندانی که به او مشاوره می‌دهند، سر و کار داریم و گویی مرغان به انسان تغییر شکل داده‌اند و وجود سرهنگ هم‌راه او و ناپختگی او در برخورد با طبل، یادآور سربازان جوان هم‌راه اسکندر است.

عنوان	خوانش حماسی فردوسی از داستان (خلاصه بیت‌ها)	خوانش عرفانی عطار از داستان (خلاصه بیت‌ها)
روایت‌گو	مرد پیر چنین گفت با او یکی مرد پیر/که ای شاه نیک‌اختر و شهرگیر	کتاب سکندر در کتابی دید یک روز/که هست آب حیات، آبی دل‌افروز
شخصیت‌های اصلی	اسکندر سکندر پرسید از سر سرکشان/که ایدر چه دارد شگفتی نهان خضر ورا اندران خضر بُد رای‌زن/سرنام‌داران آن انجمن	اسکندر سکندر را بغایت آرزو خاست/که او را گردد این سه آرزو راست
شخصیت‌های فرعی	لشکریان چو لشکر سوی آب حیوان گذشت/خروش آمد الله‌اکبر ز دشت مرغ سبز بدو مرغ گفت ای دلارای رنج/چه جویی همی زین سرای سپنج اسرافیل سرافیل را دید صوری به‌دست/برافراخته سر ز جای نشست	امیر امیری بود پیشش ایستاده/مگر زد دست بر طبل نهاده شاگرد افلاطون ز شاگردان افلاطون حکیمی/که شه را بود روز و شب ندیمی
مکان مبدأ	شارستانی در سمت مغرب یکی شارستان پیش آمد بزرگ/بدو اندرون مردمانی سترگ	هندوستان شد القصه برای آب حیوان/به هندوستان و تاریکی چو کیوان
مکان مقصد	حرکت به سمت باختر سوی باختر شد چو خاور بدید/ ز گیتی همی رای رفتن گزید	بابل به جای منزلی دو منزل آمد/که تا آخر به خاک بابل آمد
زمان آغاز	بامداد پگاه فرود آمد او بامداد پگاه/ به نزدیک آن چشمه شد بی‌سپاه	نامشخص سکندر در کتاب دید یک روز که هست آب حیات آبی دل‌افروز
زمان انجام	بدون زمان مشخص و رسیدن به کوه سکندر سوی روشنایی رسید / یکی برشده کوه رخشنده دید	بدون زمان و رسیدن به بابل ز تاریکی برون آمد جگر خون‌دلش را هر نفس حالی دگرگون
ابزار خاص	مه‌ره دومهره است با من که چون آفتاب/بتابد شب تیره چون بیند آفتاب یکی زان تو برگیر و در پیش باش / ننگه‌بان جان و تن خویش باش	یاقوت پدید آمد قوی یک‌پاره یاقوت/که بودی از لطف روح را قوت طبل و سرمه‌دان دگر طبل‌بست و با او سرمه‌دانی/کزان روشن شود کار جهانی
مقدمات کار	انتخاب اسب، انتخاب لشکریان مناسب، تهیه آذوقه به چوپان بفرمود کاسب یله / سراسر به لشکرگه آرد گله گزین کرد زو بارگی ده هزار/همه چارسال از در کارزار	حرکت با سپاه و رسیدن به کوه و غار جهان می‌گشت با خیل و گروهی که تا روزی رسید آخر به کوهی میان کوه روزی چند بشتافت به آخر نزد غاری خانه‌ای یافت

	شکیبا ز لشکر هران کس که دید/نخست از میان سپه برگزید چهل روزه افزون خورش برگرفت/بیامد دمان تا چه بیند شگفت	
محرومیت‌ها ورسیدن مرگ	محروم ماندن اسکندر از آب حیات، دیدار اسکندر با اسرافیل و هشدار سه دیگر به تاریکی اندر دو راه/پدید آمد و گم شد از خضرشاه پیمبر سوی آب حیوان کشید/سرزندگانی به کیوان کشید سکندر سوی روستایی رسید/یکی برشده کوه رخشده دید سرافیل را دید صوری به دست/برافراخته سر ز جای نشست که چندین مرنج از پی تاج و تخت/برفتن بیارای و بریند رخت	از دست دادن طبل، قولنج اسکندر امیری بود پیشش ایستاده/مگر زد دست بر طبل نهاده ازو بادی برون آمد به آواز/خجل شد طبل بدرید از سر ناز به بابل آمدش قولنج پیدا/ز درد آن فرود آمد به صحرا
کلید واژه	آب حیات، اسکندر، خضر، کوه	اسکندر، آب حیات، طبل و سرمه‌دان، علم حق

تفاوت‌های مشاهده شده در جدول بالا نشان می‌دهد که هر یک از دو شاعر با توجه به شرایط زمانه و دیدگاه و منابع در دسترس به خوانش مورد نیاز خود دست زده‌اند.

در دسته‌بندی کلی می‌توان با توجه به تفاوت‌های داستانی و خوانش متفاوت هر شاعر به نتایج زیر دست یافت:

۱- منابع مختلف: بررسی دو داستان نشان می‌دهد که اگرچه داستان اسکندر و آب حیات در زمان هر دو شاعر بسیار معروف بوده است، منبع استفاده شده آن‌ها با توجه به زمینه مورد نیاز متفاوت بوده است و همین تفاوت منابع، روی کرد هر شاعر را به اهدافش نشان می‌دهد.

۲- نوع ادبی: ادبیات بستری مناسب برای مبادله اندیشه، عاطفه و تجربه و آگاهی زندگی و وسیله اصلی مبادله فکری زبان است. حماسه شعر کارکرد است، میدان آرایه‌پردازی و آرایش سخن نیست و آن «شعریست غیرشخصی، بی طرفانه که مهم‌ترین خواستش نقل داستان است و روی سخنش محیط و رفتار آن‌ها» (خالقی مطلق، ۱۳۸۶: ۲۳).

در ادب غنایی - عرفانی نیز ریشه‌های اسطوره را می‌بینیم. در این آثار معشوق نمادین و خیالی و اسطوره‌ایست که به هیچ‌وجه زمینی و دست‌یافتنی نیست. عرفان به‌طور کلی «زیرساختی حماسی دارد، منتها قهرمانان حماسه تبدیل به قهرمانانی می‌شوند که با دیو نفس گلاویزند و مشاهده صحنه‌های نبرد، تنبّه و تذکر است» (شمیسا، ۲۰۶: ۱۳۷۹).

در ستیز ساز و ناساز حماسه، دشمنانی انسانی رودرروی یکدیگر قرار می‌گیرند و خواننده اگر درسی می‌گیرد از مبارزه‌های آنان است و غیرمستقیم. در حماسه این ستیز ساز و ناساز در درون انسان اتفاق می‌افتد و هرکس می‌تواند صحنه نبرد خود را آرایش دهد و این است که شاعر عرفانی در انتخاب داستان‌ها و تمثیلات رمزی خود، آن چیزی را انتخاب می‌کند که با تأویلات عرفانی خود هماهنگ و هم‌سو باشد.

۳- شرایط اجتماعی: ساختار زبانی تحت تأثیر ساختار اجتماعی و شرایط تاریخیست و به تبع همین وضع، الگوهای مختلف ادبی را می‌توان بازشناخت. اگر خراسان عصر فردوسی پر از خاطره‌های دوران باستانی و داستان‌های گذشته است، عصر عطار پیشرفت‌های فرهنگی و اشاعه علوم و معارف اسلامی را یادآوری می‌کند. اگر در دوره فردوسی سرداران و شاهان خود را به شاهان گذشته منسوب می‌داشتند، در این دوران هرکس رد و نشان خود را به بزرگان آغاز اسلام می‌جست و هویت ملی به هویت اسلامی تغییر ماهیت داده بود. نگرش شاعران و روی کرد شاهان در هر دوره به محتوای شعر سبب شده بود که بافت کلامی و قلمی شاعران به نسبت دوره‌های دیگر تغییرات عمده داشته باشد. همان‌طور که در خوانش هر دو اثر دیده می‌شود، این شرایط در انتخاب منبع و نوع بیان تأثیر داشته است.

نتیجه‌گیری

خوانش‌ها، تأویل و تفسیر از متن‌هاست که هر کس بسته به زیسته‌های تجربی و اندیشه‌های معناییش از فرهنگ و باورها و اساطیر انجام می‌دهد. داستان آب حیات و اسکندر و خضر از داستان‌هاییست که در طول سده‌ها هرکس با نگرشی خاص خوانشی از آن داشته است و هر ملتی بسته به باورها و منابع در دسترس خود تغییراتی در آن داده و یا تفسیرهایی را عرضه داشته است. فردوسی در *شاهنامه* با روی‌کردی تاریخی - حماسی و گاه اساطیری به خوانشی روی آورده است که بیش‌تر حالت روایی دارد و داستان را در راستای زندگی شاهی بزرگ و افسانه‌ای با همان پیشینه‌های اساطیری بیان می‌دارد و با توجه به اندیشه خردمدار و زمینه ملی و دینی خود منبعی را در نظر داشته است که بیش‌تر در دسترس بوده، اما در بسیاری از مثال‌های خود از اندیشه اصلی خود درباره این پادشاه مقتدر خانمان‌سوز دست برداشته و برخلاف بسیاری از داستان‌هایی که بنظم درآورده است، چندان در داستان‌سرایی این اثر کوششی نشان نمی‌دهد و پایان آن را نوعی گذر از سد سکندر می‌داند. متنی که فردوسی در اختیار داشته است، یقیناً بی‌ارتباط با داستان کالیستنس دروغین نیست،

زیرا مشترکاتی بسیار میان ماجراهای اسکندر در این منبع با مطالب فردوسی دیده می‌شود.

چند قرن پس از فردوسی، با توجه به همه تغییرات فرهنگی و سیاسی و دینی انجام شده در ایران و نهادینه شدن بسیاری از داستان‌های اسلامی و ترجمه‌های منبع‌های یونانی و عربی و رواج عرفان در ایران، عطار در نگاه نمادین خود خوانشی دیگر از این داستان ارائه می‌دهد که بیش‌تر منطبق با نگرش دینی و عرفانی اوست. او که در بسیاری از نمادهای اساطیری به فردوسی نظر داشته و از شاهنامه استفاده کرده است، با نگاهی نو این داستان را از منبعی دیگر الهام می‌گیرد که با بسیاری از منابع یافت‌شده هماهنگ نیست، اما با روح تأویل‌پذیر عطار و نگاهش به این اثر کاملاً هم‌خوان است.

فهرست منابع

- آلن، گراهام. (۱۳۹۲). *بینامتنیت*، ترجمه پیام یزدان جو، تهران: مرکز.
- آیدنلو، سجّاد. (۱۳۸۸). *از اسطوره تا حماسه*، تهران: سخن.
- اشرف‌زاده، رضا. (۱۳۷۳). *تجلی رمز و روایت در شعر فارسی*. تهران: اساطیر.
- افشار، ایرج. (۱۳۴۳). «حدیث اسکندر»، *یغما*، سال هفدهم، شماره ۱، صص ۲۸۵-۲۸۸.
- الیاده، میرچا. (۱۳۹۱). *تصاویر و نمادها*، ترجمه محمدکاظم مهاجری، تهران: کتاب پارسه.
- پیرنیا، حسن. (۱۳۶۲). *تاریخ ایران باستان*، تهران: دنیای کتاب.
- حسام‌پور، سعید. (۱۳۸۹). «سیمای اسکندر در آیین‌های موج‌دار»، *پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی*، سال دوم، شماره دوم، (پیاپی ۶)، صص ۶۱-۸۲.
- جامی، عبدالرحمان بن احمد. (۱۳۷۸). *هفت اورنگ*، تحقیق و تصحیح جابلقا داد علی‌شاه، تهران: میراث مکتوب.
- حکیم، منوچهر. (۱۳۲۷). *اسکندرنامه*، تهران: علمی.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۸۶). *حماسه پدیده‌شناسی تطبیقی شعر پهلوانی*، تهران: مرکز دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی.
- دهلوی، امیر خسرو. (۱۹۷۱). *آئینه اسکندری*، تصحیح و مقدمه جمال میرسیدوف، مسکو: دانش.
- رزم‌جو، حسین. (۱۳۸۰). «اسکندر و اسکندرنامه‌ها»، *مجله دانش‌کده ادبیات و علوم انسانی دانش‌گاه فردوسی مشهد*، سال سی و دوم، شماره ۱ و ۲، دوره ۳۴، صص ۲۶۵-۲۸۲.
- زمردی، حمیرا. (۱۳۸۸). *نقد تطبیقی ادیان و اساطیر در شاهنامه فردوسی، خمسه نظامی و منطق‌الطیر*، تهران: زوآر.
- ساوئکیت، مینو. (۱۳۹۳). «تصویر اسکندر در اسکندرنامه‌های فارسی و دوره اسلامی»، ترجمه جواد دانش‌آرا، *کتاب ماه ادبیات*، شماره ۲۰۰، صص ۱۵-۲۱.
- ستاری، جلال. (۱۳۸۴). *پژوهشی در اسطوره گیل‌گمش و افسانه اسکندر*، تهران: مرکز.
- سرکاراتی، بهمن. (۱۳۸۵). *سایه‌های شکار شده*، تهران: طهوری.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۲). *زبان شعر در نثر صوفیانه*، تهران: سخن.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۹). *سبک‌شناسی شعر*، تهران: فردوس.
- شوالیه، ژان و آلن گربران. (۱۳۸۸). *فرهنگ نمادها*، ترجمه سودابه فضایی، تهران: جیحون.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۸۹). *حماسه‌سرایی در ایران*، تهران: امیرکبیر.
- صفوی، سید حسن. (۱۳۶۴). *اسکندر و ادبیات ایران*، تهران: امیرکبیر.
- صفی‌زاده، فاروق. (۱۳۸۵). *ادیان باستانی ایرانی*، تهران: اوحدی.

- طرسوسی، ابوطاهر محمد بن حسن بن علی موسی. (۱۳۵۶). *د/راب نامه*، به کوشش ذبیح‌الله صفا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- عطار، محمد بن ابراهیم. (۱۳۸۷). *الاهی نامه*، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
- فتوحی، محمود. (۱۳۸۹). *بلاغت تصویر*، تهران: سخن.
- فرخ‌زاد، پوران. (۱۳۷۶). *کارنامه به دروغ (جستاری نو در شناخت اسکندر مغانی)*، تهران: علمی.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۸). *شاهنامه*، به کوشش جلال خالقی مطلق و هم‌کاران (محمود امیدسالار جلد ششم و ابوالفضل خطیبی جلد هفتم)، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- قائمی، فرزاد، ابوالقاسم قوام و محمدجعفر یاحقی. (۱۳۸۸). «تحلیل نقش نمادین اسطوره آب و نموده‌های آن در شاهنامه»، *جستارهای ادبی*، شماره ۱۶۵، صص ۴۸-۶۸.
- کرمی، محمدحسین. (۱۳۸۳). «اسکندر، ایران، نظامی»، *مجله دانش‌کده ادبیات و علوم انسانی دانش‌گاه شهید باهنر کرمان*، شماره ۱۶، صص ۱۳۱-۱۷۲.
- کیوانی، مجدالدین. (۱۳۹۰). «اسکندرنامه‌ها»، *فردوسی و شاهنامه‌سرایی*، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، صص ۹۹۹-۱۰۰۸.
- محبوب، محمدجعفر. (۱۳۳۸). «داستان‌های عامیانه فارسی»، *سخن*، دوره دهم، شماره ۷، صص ۷۳۵.
- مختاریان، بهار. (۱۳۹۲). *درآمدی بر ساختار اسطوره‌ای شاهنامه*، تهران: آگه.
- مقدم، محمد. (۱۳۸۵). *جستاری درباره مهر و ناهید*، تهران: هیرمند.
- موحد، صمد. (۱۳۸۴). *سرچشمه‌های حکمت اشراق و مفهوم بنیادی آن*، تهران: طهوری.
- میرشکرایی، محمد. (۱۳۸۲). «خضر در باور عامه»، *کتاب ماه هنر*، فروردین و اردیبهشت، صص ۲۹-۴۲.
- نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۶۲). *کلیات*، تصحیح معین‌فر، تهران: زرین.
- نیشابوری، ابوالسحاق ابراهیم بن منصور بن خلف. (۱۳۴۰). *قصص الانبیاء*، مصحح حبیب یغمایی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ویو، ژیران. (۱۳۷۵). *فرهنگ اساطیر مصر*، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران: بنیاد جانبازان.
- همدانی، امید. (۱۳۸۸). «حماسه، اسطوره و تجربه‌های عرفانی»، *فصل‌نامه نقد ادبی*، سال سوم، شماره ۷، صص ۱۳۸-۱۶۲.